

Avshalom Laniado, *Ethnos et droit dans le monde protobyzantin, V^e-VIe siècle. Fédérés, paysans et provinciaux à la lumière d'une scholie juridique de l'époque de Justinien* [École pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques - III. Hautes études du monde gréco-romain 52], Εκδόσεις Droz, Genève 2015, σσ. 341.*

Στη μνήμη του Andreas Schminck

Ο Avshalom Laniado δημοσίευσε πρόσφατα το δεύτερο βιβλίο του¹, που τιτλοφορείται *Έθνος και δίκαιο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, 5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.*, και επικεντρώνεται, όπως αναφέρεται και στον υπότιτλο του έργου, στους φοιδεράτους, τους καλλιεργητές της γης και τους επαρχιακούς πληθυσμούς, με βάση ένα ανώνυμο νομικό σχόλιο της εποχής του Ιουστινιανού επί ενός αποσπάσματος του νομομαθούς Παπινιανού που περιέχεται στον *Πανδέκτη* (*De probationibus et praesumptionibus*, 22.3.1: *Papinianus libro tertio quaestionum. Quotiens quaeretur, genus vel gentem quis haberet ne ne, eum probare oportet*). Το σχόλιο αυτό παραδίδεται μαζί με το απόσπασμα του Παπινιανού στον *Parisinus graecus 1348* (f. 55r.) και περιλαμβάνεται στην έκδοση των *Σχολίων των Βασιλικών*: «*Ἐνταῦθα περὶ ἀποδείξεων καὶ προλήψεων ποιεῖται τὸν λόγον ὁ νομοθέτης καὶ ὄρα, τί φησιν ἐν προοιμίῳ ὁ Παπινιανός. Ἦνίκα ζήτησις γένηται, ποῖον ἔχει τις γένος ἢ ἔθνος, αὐτόν, περὶ οὗ καὶ ἡ ζήτησις γίνεται, χρὴ βαρεῖσθαι ταῖς ἀποδείξεσιν. Οἷον ἔλεγέ τις υἱὸν ἑαυτὸν εἶναι Τιτίου αὐτὸν δεῖ τοῦτο δεικνύειν, πλὴν εἰ μὴ προλήψις ἔγγραφός ἐστιν ὑπὲρ αὐτοῦ, ὡς ὁ Μοδεστίνος ἐν τῷ ιε΄. καὶ ιζ΄. (?) διγ. τοῦ παρόντος τιτ. φησί. Τὸ δὲ ἔθνος τὸ μὲν παλαιὸν οὕτως ἐθεματίζετο. Ἦσάν τινες, οἱ συμμάχους Ῥωμαίων ἐπέγραψαν ἑαυτούς ἧσαν δὲ οὗτοι φοιδερᾶτοι καὶ διὰ τοῦτο*

* Οι προβληματισμοί μου σχετικά με το σχόλιο του αντικήνωρος Στεφάνου, που αναλύει ο Α. Laniado στο βιβλίο του, παρουσιάστηκαν στην ΙΗ΄ Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, Κομοτηνή, 18-19 Νοεμβρίου 2015, με τίτλο ανακοίνωσης: «“Τὸ δὲ ἔθνος τὸ μὲν παλαιὸν οὕτως ἐθεματίζετο ...”. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις ενός νομικού σχολίου της εποχής του Ιουστινιανού Α΄».

¹ Η παλαιότερη μονογραφία του είχε ως αντικείμενο τους άρχοντες των πόλεων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: Α. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'Empire protobyzantin* [Travaux et mémoires du Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 13], Paris 2002.

πολλὰ παρὰ Ῥωμαίοις εἶχον προνόμια. Ἐὰν οὖν ἔλεγε τις ἑαυτὸν φοιδεράτον, αὐτὸς ἠναγκάζετο τοῦτο δεικνύναι. Σήμερον δὲ δυνάμεθα οὕτως εἰπεῖν, ὅτι εἰσὶ τινες, οἱ τοῖς ἰδίοις ἀτελείας ἀνύουσι τόποις, ἵνα μῆτε γεωργὸς δίδωσι ὑπὲρ κεφαλῆς, μῆτε μὴν ὑφίσταται βάρος ἕτερον. Ἐὰν οὖν γεωργὸς λέγη ἑαυτὸν ἀπ' ἐκείνου τοῦ τόπου, προσῆκόν ἐστιν αὐτὸν τοῦτο ἀποδεικνύειν. Εἰ δὲ καὶ Συροπιάσται ἢ Αἰγυπιοπιάσται κατάσχωσιν τινα λέγοντες αὐτὸν εἶναι Σύρον ἢ Αἰγύπτιον, αὐτὸν δεῖ τὸν κατασχεθέντα βαρεῖσθαι ταῖς ἀποδείξεσιν, ὅτι Σύρος ἢ Αἰγύπτιος οὐκ ἔστι. Μὴ γὰρ νόμιζε τὸ ἐναντίον κρατεῖν τῷ ἕξῃς διγ. προσέχων, ἐν ᾧ φησιν ὁ Παῦλος τὸν λέγοντά τι καὶ οὐ τὸν ἀρνούμενον χρεῖναι βαρεῖσθαι ταῖς ἀποδείξεσιν»².

Ἡ μελέτη διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος (De Papienien aux «Basiliques». Un fragment du «Digeste» à travers la littérature juridique byzantine) (σ. 1-33) λειτουργεῖ ως μία κατατοπιστική Εισαγωγή. Μετά τη σύντομη παρουσίαση της παράδοσης του αποσπασματος του Παπινιανού στις βυζαντινές νομικές πηγές, διερευνάται ποιος ἦταν ο συντάκτης του ανώνυμου σχολίου και η χρονολόγηση του σχολίου στο πλαίσιο της διδασκαλίας των *αντικηνησώρων*. Τα υπόλοιπα τρία μέρη αντιστοιχοῦν στα τρία παραδείγματα που δίδονται στο σχόλιο αναφορικά με τους φοιδεράτους (Les privilèges des «rholderatoï». Un «ethnos» allié et son sort) (σ. 35-127), τους γεωργούς (Domaines exemptés, colons privilégiés. «Ethnos», «Condicio» et «Origo») (σ. 129-172) και τους Συροπιάστας και Αἰγυπτιοπιάστας (Pourquoi chasser Syriens et Égyptiens. Migration et dissimulation) (σ. 171-254). Ο συγγραφέας προβαίνει σε μία εκτενή σύνθεση για τους φοιδεράτους στο βυζαντινὸ κράτος, συγκεντρώνει και σχολιάζει τις μαρτυρίες των πηγών καθώς και την παλαιότερη και πρόσφατη βιβλιογραφία. Αναφέρεται επίσης στα δύσκολα ζητήματα των καλλιεργητῶν της γης και της φορολογίας με βάση τις μαρτυρίες των νομικῶν πηγῶν και των παπύρων, και παρουσιάζει μία λεπτομερῆ ἀνάλυση του φαινομένου της εισροῆς επαρχιακῶν πληθυσμῶν στην Κωνσταντινούπολη και την προσπάθεια ἐλέγχου τους ἀπὸ τον Ιουστινιανό με τη θέσπιση του αξιώματος του *κοιαισίτωρα* (quaesitor) το 539. Τα ἐπιμέρους ζητήματα και σχεδόν το σύνολο των πτυχῶν τους ἀναλύονται σε εκτενή και κατατοπιστικά ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου κεφάλαια, τρία για το πρώτο μέρος, επτά για το δεύτερο, τέσσερα για το τρίτο και ἕξι για το τέταρτο.

². Σχόλια Βασιλικῶν, ἐκδ. H. J. Scheltema κ.ά., *Basilicorum Libri LX. [Series B]*, τ. I-IX, Groningen 1953-1985, 22.1.1.1 (στο ἐξῆς: Σχόλια Βασιλικῶν).

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τα γενικά συμπεράσματα (σ. 255-256), τον πλουσιότατο κατάλογο πηγών και βιβλιογραφίας, ένα ιδιαίτερα χρήσιμο ευρετήριο πηγών και ένα γενικό ευρετήριο ονομάτων και τεχνικών όρων.

Αρχικά ο ερευνητής εξετάζει τους πιθανούς συντάκτες του συγκεκριμένου σχολίου με βάση τις προτάσεις της έρευνας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται μάλλον για τον Στέφανο, όπως υποστήριξαν οι Zachariäe von Lingenthal³, C. Ferrini⁴ και D. Simon⁵, παρά για τον Ισίδωρο, όπως είχε προτείνει ο H. J. Scheltema⁶. Ο Στέφανος εργάστηκε αρχικά στη Βηρυτό και έπειτα, μετά τον σεισμό του 551 στην περιοχή, φαίνεται ότι μετακόμισε στην Αντιόχεια ή την Κωνσταντινούπολη. Αντίθετα ο A. Laniado θεωρεί ότι ο Στέφανος ασκούσε το λειτούργημά του από την αρχή στην Κωνσταντινούπολη.

Ο ερευνητής, προκειμένου να υποστηρίξει την άποψή του, αποδέχεται τη διαπίστωση του Th. Mommsen ότι η χρήση του όρου *φοιδεράτος* στο σχόλιο θα ταίριαζε περισσότερο με την Κωνσταντινούπολη ως τόπο διδασκαλίας⁷. Υποστηρίζει επίσης ότι ο συγκεκριμένος όρος θα ήταν μάλλον άγνωστος εκτός της πρωτεύουσας και της διοίκησης *Θράκης* (σ. 20: «le latinisme *phoideratos* étant presque entièrement inconnu en dehors de la capitale et du diocèse de Thrace»), όπου ήταν εγκατεστημένοι οι Γότθοι *φοιδεράτοι*, στους οποίους αναφέρεται κατά την άποψή του το σχόλιο. Ο A. Laniado επικαλείται ακόμη ένα άλλο σχόλιο (σ. 22-23), που επίσης αποδίδεται στον Στέφανο: «Ἔσθ' ὅτε γὰρ καὶ νομίσματά τινες πομπῆς γινομένης προσφέρουσι πρὸς ἐπίδειξιν ὅπερ ἐν ταῖς ἀνοίξεσιν τῶν βασιλικῶν λουτρῶν καὶ ἐν τοῖς ἐγκαινίοις

³ C. E. Zachariäe von Lingenthal, Aus und zu den Quellen der römischen Rechts. XXI. Der Digestenindex des Stephanus hat den Index des Theophilus zu Grundlage, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 10 (1889) 270-274, σ. 270-271 (= του ιδίου, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, τ. II, Leipzig 1973, σ. 399-400) (στο εξής: C. E. Zachariäe von Lingenthal, Quellen).

⁴ C. Ferrini, Le presunzioni in diritto romano, *Rivista italiana per le scienze giuridiche* 14 (1892) 258-294 (= του ιδίου, *Opere di Contardo Ferrini*, εκδ. V. Arangio-Ruiz, τ. III, Milan 1929, σ. 417-451, εδῶ 450).

⁵ D. Simon, *Untersuchungen zum Justinianischen Zivilprozess* [Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 54], München 1969, σ. 166 σημ. 116 (στο εξής: D. Simon, *Untersuchungen*).

⁶ H. J. Scheltema, Subcesiva VI. Der Digestenkommentar Isidors, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 31 (1963) 95-96 (= του ιδίου, *Opera Minora ad Iuris Historiam Pertinentia*, Groningen 2004, σ. 124-125).

⁷ Th. Mommsen, Das römische Militärwesen seit Diocletian, *Hermes* 24 (1889) 195-279, σ. 234 (= του ιδίου, *Gesammelte Schriften*, τ. VI, Berlin 1910, σ. 206-283, εδῶ 242).

του ἁγίου Θωμᾶ ποιοῦσιν οἱ ζυγοστάται. Τοῦτο δὲ καὶ ἐν Θεουπόλει ἐγένετο παριόντος ἐκεῖθεν τοῦ πατρικίου Βελισσαρίου. Τινὲς γὰρ καὶ ἐν σκεύειν ὑέλινους νομίματα βαλόντες προσέφερον δημοσίᾳ δηλοῦντες τὴν τότε κρατοῦσαν εἰρήνην»⁸. Κατὰ τον ερευνητὴ τα βασιλικὰ λουτρά εἶναι ἐκεῖνα του Ζευξίππου και η εκκλησία του Ἁγίου Θωμᾶ ο ναός που βρισκόταν ἐν τοῖς Ἄμαντίου, νότια του ναοῦ των Σέργιου και Βάκχου στην πύλη του λιμανιού του Ιουλιανού ἢ της Σοφίας⁹. Συνεπῶς επιβεβαιώνεται και ἀπὸ το συγκεκριμένο σχόλιο κατὰ τον ερευνητὴ ὅτι ο *αντικλήνωρ* δίδασκε στην Κωνσταντινούπολη. Σε αὐτὸ συνηγορεῖ κατὰ τον Α. Laniado και η μνεία της Βηρυτού σε ἓνα ἄλλο σχόλιο που ἀποδίδεται στον Στέφανο: «*Τοῦτό ποτε ἀνεγνώσθη ἐν Βηρυτῶ ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ ἡρώως*»¹⁰, η οποία δεν θα ἦταν αναγκαία, παρὰ μόνο εἰάν ο *αντικλήνωρ* ασκούσε το λειτούργημά του κάπου αλλοῦ, ὅπως στην Κωνσταντινούπολη (σ. 23).

Ο Α. Laniado χρονολογεῖ το ὑπὸ ἐξέταση σχόλιο περὶ το 544 (σ. 23-27). Ὑποστηρίζει ἀκόμη πως η χρήση του επιρρηματικοῦ προσδιορισμοῦ «*τὸ παλαιὸν*», που συχνὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τους *αντικλήνωρες* σε ἀντιδιαστολή με το παρόν («*σήμερον*», «*νῦν*»), ὅπως και στο σχόλιο του Στεφάνου, δεν προσδιορίζει ἀπαραίτητα το ἀπώτερο παρελθόν, καθὼς πολλές φορές δηλώνεται με τον τρόπο αὐτὸ και το πρόσφατο παρελθόν. Θεωρεῖ επομένως, δίνοντας και ὀρισμένα παραδείγματα της χρήσης του συγκεκριμένου επιρρηματικοῦ προσδιορισμοῦ (σ. 28-29), ὅτι η μνεία στους *φοιδεράτους* στο σχόλιο του Στεφάνου, σε συνδυασμὸ και με τη χρήση του παρατατικοῦ «*ἐθεματίζετο*» (βλ. σ. 30), μπορεῖ να ἀναφέρεται σε κάτι που γινόταν λίγα χρόνια πριν, δηλαδή μέχρι και τα πρῶτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού Α΄.

Ὑστερα ἀπὸ μακροσκελὴ ἐξέταση και ἀνάλυση του θεσμοῦ των *φοιδεράτων* (σ. 35-125), ο ερευνητὴς καταλήγει στο συμπέρασμα ὅτι στο σχόλιο του Στεφάνου ἐννοοῦνται οἱ Γότθοι *φοιδεράτοι*, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν στη Θράκη και ἐξελίχθηκαν σταδιακὰ σε τμήμα του αυτοκρατορικοῦ στρατοῦ, πιθανότατα ἀπὸ τα χρόνια του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ (491-518). Οἱ *φοιδεράτοι* ἦταν τότε κατὰ τον Α. Laniado κοινῶν πολλῶν ατομικῶν προνομίων στη βάση της ἀναγνώρισης παρόμοιων δικαιωμάτων με τους ὑπόλοιπους στρατιῶτες και ἰδίως τους *comitatenses*. Ἀπολάμβαναν καθεστῶς ἐιδικῆς δωσιδικίας και φορολογικὰ προνόμια μετὰ

⁸. Σχόλια Βασιλικῶν 13.1.3.19. Βλ. αὐτόθι 13.1.3.8.

⁹. Βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, μέρος 1: *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, τ. III: *Les églises et les monastères*, Paris 1969², σ. 248-252.

¹⁰. Σχόλια Βασιλικῶν 18.5.9 (= D XV.1.9.7).

την αποστράτευσή τους. Πρόκειται επομένως για ξένους που ανήκαν σε μία προνομιούχο ομάδα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, γι' αυτό και τίθεται θέμα σφετερισμού της ιδιότητας του *φοιδεράτου* από κάποιους άλλους σύμφωνα με το σχόλιο. Από τα χρόνια του Ιουστινιανού Α' (527-565) χάνεται, όπως παρατηρεί και ο ερευνητής, ο εθνικός χαρακτήρας των στρατευμάτων αυτών, δηλαδή των *φοιδεράτων*, γι' αυτό και την περίοδο που διδάσκει ο Στέφανος δεν ισχύει πλέον το παράδειγμα των *φοιδεράτων* που αναφέρει.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις. Κατ' αρχάς αναφορικά με το δεύτερο σχόλιο του Στεφάνου, δεν είναι βέβαιο ότι οι πομπές που περιγράφονται σε αυτό αφορούσαν αποκλειστικά και μόνο στα λουτρά του Ζευξίππου¹¹ και τον ναό του Αγίου Θωμά ἐν τοῖς Ἄμαντιου στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ίσως πρόκειται για γενικότερες αναφορές σε τελετές που ήταν γνωστές εντός και εκτός της πρωτεύουσας. Επιπλέον όσα διαδραματίστηκαν στη Θεούπολη, την Αντιόχεια της Συρίας, πιθανότατα μετά την αναχαίτιση της περσικής εισβολής και την απόκρουσή της από τον Βελισάριο την άνοιξη του 542, όπως συμπεραίνει ο A. Laniado¹², υποδηλώνουν μία εγγύτητα μάλλον προς τη Βηρυτό παρά προς την Κωνσταντινούπολη, μολονότι η συγκεκριμένη επιτυχία του Βυζαντινού στρατηγού είχε, όπως φαίνεται, θετικό αντίκτυπο και στην πρωτεύουσα. Επιπρόσθετα η αξιοπρόσεκτη και αινιγματική έως ένα βαθμό αναφορά σε *Συροπιάσται* και *Αἰγυπτιοπιάσται* στο εξεταζόμενο σχόλιο, την οποία θα αναλύσουμε παρακάτω, υποδηλώνει ότι ο Στέφανος δίδαξε στη Βηρυτό¹³. Η μνεΐα της τελευταίας σε ένα άλλο σχόλιο του *αντικλήνωρος*, που επικαλείται ο ερευνητής και αναφέραμε παραπάνω, δεν αποκλείει ότι ο Στέφανος δίδαξε εκεί. Για παράδειγμα ο συντάκτης της πρώτης συλλογής των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ιωάννης, ο οποίος βρίσκεται στην πόλη και απευθύνεται στους Θεσσαλονικείς, αναφέρει αρκετές φορές το όνομα της πόλης,

¹¹. Βλ. και A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* [Miscellanea Byzantina Monacensia 27], München 1982, σ. 30 και σημ. 61.

¹². Για την ερμηνεία του σχολίου αυτού βλ. τη λεπτομερή ανάλυση του A. Laniado, *Belisarius in the City of God. Stephanus Antecessor on three ceremonies in Constantinople and Antioch*, στο *Commutatio et contentio. Studies in the Late Roman, Sassanian, and Early Islamic Near East. In Memory of Zeev Rubin*, εκδ. H. Börm - J. Wiesehöfer, Düsseldorf 2010, σ. 273-292, ιδιαίτερα 281-282 (στο εξής: A. Laniado, *Belisarius*).

¹³. Με βάση την αναφορά σε «*Συροπιάστας*» και «*Αἰγυπτιοπιάστας*» ο C. E. Zachariä von Lingenthal, *Quellen* 271 (400), είχε υποστηρίξει ότι ο συντάκτης του σχολίου δίδαξε μάλλον στη Βηρυτό, άποψη που αναφέρεται και από τον A. Laniado (σ. 20).

παρόλο που οι ομιλίες του και τα γεγονότα που περιγράφει έλαβαν χώρα εκεί¹⁴.

Όσον αφορά τους *φοιδεράτους*, ο όρος δεν θα ήταν εντελώς άγνωστος στους μαθητές του Στεφάνου, ακόμη και αν αυτοί φοιτούσαν στην Ανατολή, καθότι μαρτυρείται σε Νεαρά του Ιουστινιανού που αφορά στην Παλαιστίνη¹⁵, ανεξάρτητα από το αν οι συγκεκριμένοι *φοιδεράτοι* δεν είχαν, όπως επισημαίνει ο A. Laniado (σ. 65), το ίδιο status με τους Γότθους *φοιδεράτους*, τους οποίους σύμφωνα με τον ερευνητή υπονοεί το υπό εξέταση σχόλιο. Ο όρος *φοιδεράτοι* χρησιμοποιείται άλλωστε και από συγγραφείς που κατάγονταν από τις ανατολικές επαρχίες, όπως ο Ιωάννης Μαλάλας, ασχέτως αν οι τελευταίοι είχαν συλλέξει τις πληροφορίες τους για τους *φοιδεράτους* από τις επαρχίες από τις οποίες κατάγονταν ή από άλλες πηγές, όπως επισημαίνει ο ερευνητής (βλ. σ. 65-66).

Όπως αναφέρθηκε, το σχόλιο του Στεφάνου έχει ως αντικείμενο την επεξήγηση της απόδειξης του «γένους» ή του «έθνους», στο οποίο ανήκε κάποιος, όταν αυτό τού ζητούνταν από τις κρατικές αρχές. Ο *αντικλήνωρ* κάνει έναν διαχωρισμό μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος, δηλαδή του χρόνου κατά τον οποίο διδάσκει. Αναφέρει, λοιπόν, ότι οι «σύμμαχοι» των Ρωμαίων, που ονομάζονταν *φοιδεράτοι*, είχαν πολλά προνόμια και γι' αυτό, αν κάποιος διατεινόταν ότι ανήκε στους *φοιδεράτους*, έπρεπε να το αποδείξει. Κατά τη γνώμη μας δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι η αναφορά του *αντικλήνωρος* γίνεται στο απώτερο παρελθόν («τὸ μὲν παλαιόν»), όπως φαίνεται από τη συνολική διατύπωση του κεμμένου και την αναφορά στους Ρωμαίους¹⁶, που διαχωρίζονται σαφώς από την εποχή του Στεφάνου.

Εξάλλου ο D. Simon έχει διατυπώσει την άποψη ότι με τον όρο *σύμμαχοι* θα πρέπει να εννοήσουμε μάλλον τους *socii populi romani*, δηλαδή τους συμμάχους των Ρωμαίων, που ατυχώς όμως προσδιορίζο-

¹⁴. Βλ. για παράδειγμα Θαύματα Αγίου Δημητρίου, έκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils de Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τ. I: *Le texte* [Le Mondes Byzantin], Paris 1979, σ. 133.1-8 [παρ. 116]: «Καιρὸς ἤδη λοιπὸν καὶ τοῦ κεφαλαιωδεστάτου τῶν θαυμασιῶν ἄψασθαι τοῦ πανσέπτου καὶ φιλοπόλιδος μάρτυρος, λέγω δὴ τοῦ κατὰ τὸν μέγιστον τῶν πώποτε γεγενημένων τῆ Θεσσαλονίκη πολέμων περιφανῶς ἐπιλάμπαντος, καὶ τῆς κινδυνώδους ἐκείνης καὶ ἀδιαφύκτου πολιορκίας ἀπροσδοκῆτως ἡμᾶς διασώσαντος, καὶ σχεδὸν εἰπεῖν ἐκ νεκρῶν ἀναστήσαντος».

¹⁵. *Novellae Justiniani*, έκδ. R. Schöll - G. Kroll (Corpus Juris Civilis III), Berolini 1895 (τελευταία ανατ. Hildesheim 1993), 103.3 (στο ἐξίς: NJ).

¹⁶. Η αναφορά μάς θυμίζει τη μνεία στους «πάλαι Ρωμαίους» στις Νεαρές του Ιουστινιανού. Βλ. για παράδειγμα NJ 13 παρ. και κεφ. 1 (535). - NJ 24 παρ. (535).

νται από τον *αντικλήνωρα* ως *φοιδεράτοι*, καθώς οι τελευταίοι αντιστοιχούν στα βαρβαρικά σώματα στρατού του Βυζαντίου, που δεν απολάμβαναν προνόμια, διότι δεν είχαν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη¹⁷. Αντίθετα ο A. Laniado επισημαίνει ότι ο όρος *socius*, που εκτός από *σύμμαχος* αποδίδεται στα ελληνικά και ως *ύποτασσόμενος* ή *υπήκοος*, είναι αρκετά γενικός για να δηλώσει μία ειδική κατηγορία ατόμων που απολάμβαναν προνόμια (βλ. και σ. 36-37), όπως αυτή που επικαλείται στην περίπτωση μας ο *αντικλήνωρ* Στέφανος. Ωστόσο η επισήμανση αυτή δεν είναι αρκετή, για να αντικρούσει την ερμηνεία του D. Simon.

Επιπλέον ο *αντικλήνωρ* χρησιμοποιεί τον ελληνικό όρο *φοιδεράτος*, αποδίδοντας ακριβώς τον αντίστοιχο λατινικό που είχε, όπως επεσήμανε και ο A. Laniado (σ. 42-44), ευρύτερη σημασία, εφόσον η αναφορά γίνεται στο απώτερο παρελθόν. Αυτό δεν θα δημιουργούσε, κατά τη γνώμη μας, κανένα πρόβλημα ερμηνείας στους μαθητές του Στεφάνου. Αντιθέτως η αναφορά στους Γότθους *φοιδεράτους* των αρχών του 6^{ου} αιώνα, προϋποθέτει τη γνώση από την πλευρά των μαθητών της ιστορίας και της σημασιολογικής εξέλιξης του όρου *φοιδεράτοι* που περιγράφει ο A. Laniado.

Συνεπώς, ανεξάρτητα από το πόσο επιτυχημένο ή μάλλον ατυχές είναι το παράδειγμα του Στεφάνου σε σχέση με την αναφορά του σε *φοιδεράτους*, δεν αποκλείεται ο *αντικλήνωρ* να αναφέρεται στους συμμάχους (*socii*), που είχαν συνάψει συμφωνία (*foedus*) με τους Ρωμαίους και απολάμβαναν στο πλαίσιο αυτής φορολογικά και άλλα προνόμια (βλ. και σ. 110-112)¹⁸. Σε κάθε περίπτωση, στόχος του Στεφάνου ήταν να αναφερθεί σε ξένους που ανήκαν σε μία προνομιούχο ομάδα και κάποιους άλλους ξένους που επιχειρούσαν να σφετεριστούν την ιδιότητα των πρώτων, προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποια προνόμια.

¹⁷. D. Simon, *Untersuchungen* 168: «Wenn er feststellt, daß diejenigen, welche sich *socii populi romani* (σύμμαχοι Ρωμαίων) nannten, *foederati* waren, so dokumentiert sich darin keine Kenntnis der ältesten römischen Geschichte. Φοιδεράτοι sind die barbarischen Truppenkontingente des byzantinischen Staates. Für sie gilt, daß sie von anderem *ἔθνος* sind. Was die unmittelbare Anwendung von D. 22.3.1 auf diese *φοιδεράτοι* hindert, is das Fehlen *privatrechtlicher* προνόμια, und Stephanos rechtfertigt sein historisches Beispiel deshalb mit der Behauptung, daß die alten *socii* solche Vorrechte innegehabt hätten».

¹⁸. Για τους *socii* βλ. H. Galsterer, *Socii*, στο *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World*, τ. XIII, εκδ. H. Cancik - H. Schneider (αγγλική έκδοση Christine F. Salazar), Leiden - Boston 2008, σ. 583-587. Βλ. επίσης U. Heider, *Foederati*, στο ίδιο, τ. V (2004), σ. 476-478.

Στη συνέχεια ο *αντικλήνωρ* Στέφανος περνάει στην εποχή του («*Σήμερον δὲ*»), δίνοντας άλλα σύγχρονα παραδείγματα σχετικά με το «*ἔθνος*» στο οποίο ανήκει κάποιος. Αρχικά αναφέρεται στο προνόμιο της φορολογικής ατέλειας που απολάμβαναν κάποιοι ιδιοκτήτες γης. Μαζί με αυτούς ευνοούνταν και οι καλλιεργητές των κτημάτων τους, που απαλλάσσονταν από φόρους και οποιαδήποτε άλλη επιβάρυνση («*Σήμερον δὲ δυνάμεθα οὕτως εἰπεῖν, ὅτι εἰσὶ τινες, οἱ τοῖς ἰδίοις ἀτελείας ἀνύουσι τόποις, ἵνα μήτε γεωργὸς δίδωσι ὑπὲρ κεφαλῆς, μήτε μὴν ὑφίσταται βάρος ἕτερον*»). Κατά τον Laniado επρόκειτο για μία απαλλαγή των *κολωνών* ή *εναπόγραφων γεωργών*, που δεν διέθεταν ἔγγεια ιδιοκτησία, τόσο από την τακτική φορολογία όσο και από οποιαδήποτε ἑκτακτη χρηματική ή, το πιθανότερο κατά τον ερευνητή, ἄλλη επιβάρυνση που δεν σχετίζεται απαραίτητα με τη φορολόγηση της γης, όπως για παράδειγμα τα *munera sordida* (βλ. κυρίως σ. 146-148). Συμφωνούμε με την ερμηνεία του συγγραφέα ότι η φράση «*ὑπὲρ κεφαλῆς*» δεν αναφέρεται στην ὑπαρξη κεφαλικού φόρου με τη στενή σημασία του ὄρου (σ. 137-146, 164-172). Προφανώς σχετίζεται με τη φορολόγηση της εξαρτημένης εργατικής δύναμης στο πλαίσιο της φορολογίας με βάση το σύστημα της *iugatio-capitatio*¹⁹, ενώ το «*ἕτερον βάρος*» δεν αποκλείεται να αναφέρεται σε οποιαδήποτε ἑκτακτη χρηματική επιβάρυνση των καλλιεργητών.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται μάλλον για εξαρτημένους γεωργούς που είχαν εγκαταλείψει τη γη που καλλιεργούσαν και επικαλούνταν την προέλευσή τους από κτήματα που απολάμβαναν φορολογική ατέλεια σύμφωνα με τον A. Laniado. Αυτό όμως που πρέπει να εξηγηθεί είναι οι συνθήκες υπό τις οποίες συμβαίνει η συγκεκριμένη επίκληση των εξαρτημένων γεωργών (σ. 162: «*La situation que l'amène l'agriculteur à se donner un domaine exempté pour le lieu de son origo reste malheureusement obscure*»).

Όπως είναι γνωστό, οι εξαρτημένοι καλλιεργητές (*adscripticii*) φορολογούνταν και αυτοί. Εγγυητής για την καταβολή των οφειλών, εφόσον δεν είχαν ἄλλη περιουσία, ήταν οι ιδιοκτήτες γης που πλήρωναν για λογαριασμό τους, αλλά στη συνέχεια οι *adscripticii* απέδιδαν τα ποσά στους κυρίους τους²⁰. Επομένως μία εύλογη, κατά τη γνώμη μας, εξήγηση των συνθηκών που υπονοεί ο *αντικλήνωρ* με το

¹⁹. Βλ. ενδεικτικά J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen der frühbyzantinischen Staates*, München 1958, σ. 37 κ.ε.

²⁰. Βλ. *Codex Justinianus*, έκδ. P. Krueger (Corpus Juris Civilis II), Berolini 1877 (ἑκτοτε συνεχείς ανατυπώσεις), 11.48.4.1 (366) (στο ἐξῆς: *CJ*). – *NJ* 128.14 (545). – *CJ* 11.48.20.3 (529). Πρβλ. D. Simon, *Untersuchungen* 168. – A. J. B. Sirks, *The Colonnate in Justinian's Reign*, *Journal of Roman Studies* 98 (2008) 120-143, σ. 131-132 (στο ἐξῆς: A. J. B. Sirks, *Colonnate*).

παράδειγμα που προσάγει, θα μπορούσε να είναι ότι πρόκειται για εξαρτημένους γεωργούς, που είχαν εγκαταλείψει τη γη, στην οποία εργάζονταν, και τον κύριό τους, και είχαν εγκατασταθεί σε κάποια άλλη περιοχή ή κτήμα αναζητώντας μία καλύτερη τύχη, φαινόμενο όχι και τόσο σπάνιο σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών. Όταν οι φυγάδες γεωργοί ανακαλύπτονταν από τις αρχές και διαπιστωνόταν η προέλευσή τους από κάποια άλλη περιοχή, τότε απαιτούνταν από αυτούς οι φόροι που έπρεπε να είχαν καταβληθεί κατά το διάστημα της απουσίας τους. Αυτό προβλεπόταν σύμφωνα με τον νόμο σε περίπτωση που είχαν εξαπατήσει τον καινούριο κύριό τους και δεν τού είχαν αποκαλύψει ότι ήταν φυγάδες γεωργοί, αλλά είχαν προχωρήσει σαν ελεύθεροι πλέον στη σύναψη *contractus privatus* και στην καλλιέργεια της γης, είτε μοιραζόμενοι τη σοδειά με τον ιδιοκτήτη της γης είτε λαμβάνοντας κάποιον μισθό²¹. Φαίνεται επομένως ότι οι γεωργοί που συλλαμβάνονταν, επικαλούνταν τα φορολογικά προνόμια των κυρίων τους, προκειμένου να απαλλαγούν από την καταβολή των φόρων που είχε στο μεταξύ χάσει το δημόσιο ταμείο εξαιτίας της απουσίας τους. Έπρεπε όμως να αποδείξουν ότι εργάζονταν στα συγκεκριμένα κτήματα που απολάμβαναν φορολογικής ατέλειας, προκειμένου να μην καταβάλουν οποιαδήποτε οφειλή τούς αναλογούσε. Αυτό το σενάριο θα μπορούσε ίσως να συμπληρώσει την ανάλυση που προτείνει ο A. Laniado.

Στη συνέχεια το τρίτο παράδειγμα που αναφέρεται στο σχόλιο του *αντικλήνωρος* αποτελεί κατά τη γνώμη μας συνέχεια του προηγούμενου, δηλαδή αναφέρεται και αυτό σε φυγάδες εξαρτημένους καλλιεργητές γης, σε αντίθεση με ό,τι πιστεύει ο Laniado. Άλλωστε οι δύο υποθετικές προτάσεις, «*Εὰν οὖν γεωργὸς λέγῃ ἑαυτὸν ἀπ' ἐκείνου*

²¹ Βλ. CJ 11.48.8.πρ.-1: «*Omnes profugi in alieno latebras collocantes cum emolumentis tributariis, salva tamen moderatione, revocentur, scilicet ut si, apud quos homines reperiuntur, alienos esse noverant fugitivos et profugis in lucrum suum usi sunt, hoc est sive excoluerunt agros fructibus dominis profuturos sive aliqua ab isdem sibi iniuncta novaverunt nec mercedem laboris debitam consecuti sunt, ab illis tributa quae publicis perierunt functionibus exigantur. Ceterum si occultato eo profugi, quod alieni esse videntur, quasi sui arbitrii ac liberi apud aliquem se collocaverunt aut excolentes terras partem fructuum pro solo debitam dominis praestiterunt cetera proprio peculio reservantes, vel quibuscumque operis impensis mercedem placitam consecuti sunt, ab ipsis profugis quaecumque debentur exigantur: nam manifestum est privatum iam esse contractum*». Πρβλ. A. J. B. Sirks, *Colonate* 137, που θεωρεί ότι η περίπτωση αυτή ταιριάζει μάλλον στους *adscripticii* και επισημαίνει, σε αντίθεση με τον A. Laniado (σ. 159 σημ. 148), ότι σε περίπτωση φυγής των εναπόγραφων γεωργών οι ιδιοκτήτες των κτημάτων, στα οποία οι πρώτοι εργάζονταν, σταματούσαν στο εξής να πληρώνουν φόρους γι' αυτούς (... *in case of flight the obligation of the estate owner to pay for his adscripticii stopped [as regards future taxes]*).

τοῦ τόπου, προσήκόν ἐστιν αὐτὸν τοῦτο ἀποδεικνύειν» και «Εἰ δὲ και Συροπιάσαι ἢ Αἰγυπτοπιάσαι κατάσχωσίν τινα λέγοντες αὐτὸν εἶναι Σύρον ἢ Αἰγύπτιον, αὐτὸν δεῖ τὸν κατασχεθέντα βαρεῖσθαι ταῖς ἀποδείξεσιν, ὅτι Σύρος ἢ Αἰγύπτιος οὐκ ἔστι», συνδέονται (οὖν ... δὲ) και ἀλληλοσυμπληρώνονται νοηματικά, καθὼς στην πρώτη σημειώνεται ὅτι κάποιος πρέπει να αποδείξει τὸν τόπο προέλευσής του, ενώ στη δεύτερη ὅτι πρέπει να αρνηθεῖ τεκμηριωμένα τὴν ταυτότητα ἢ μάλλον τὸν τόπο καταγωγῆς που τοῦ αποδίδουν οἱ αρχές. Συγκεκριμένα, ἀναφέρεται στο δεύτερο παράδειγμα ὅτι εἰάν οἱ Συροπιάσαι και οἱ Αἰγυπτοπιάσαι συλλάβουν κάποιον καταλογίζοντάς του ὅτι εἶναι Σύρος ἢ Αἰγύπτιος, αὐτός πρέπει να αποδείξει ὅτι δεν εἶναι, προκειμένου να μείνει ἐλεύθερος.

Σύμφωνα με τὸν D. Simon οἱ Συροπιάσαι και οἱ Αἰγυπτοπιάσαι ἦταν αστυνομικά ὄργανα τῶν επαρχιακῶν διοικητῶν²². Αντίθετα κατά τὸν Laniado πρόκειται για υφισταμένους τοῦ *quaesitor*, αξιωματος που εισηγήθη ἀπὸ τὸν Ιουστινιανό το 539 (NJ 80). Το αξίωμα αὐτό εἶχε ως κύρια ἀρμοδιότητα τὴν ταχεία διευθέτηση τῶν δικαστικῶν ως ἐπὶ τὸ πλείστον υποθέσεων τῶν επαρχιωτῶν που κατέφθαναν στην πρωτεύουσα και τὴν ἐπαναπροώθησή τους στις ἐστίες τους. Φρόντιζε ἐπίσης για τὸν ἐντοπισμό τῶν ἀεργῶν, ἐλεύθερων ἢ δούλων, ἐντοπίων ἢ ἐπαρχιωτῶν, που κυκλοφοροῦσαν στην πόλη. Ἀν αὐτοῖ προέρχονταν ἀπὸ τις επαρχίες, θα στέλνονταν πίσω σε αὐτές, ενώ, ἂν ἦταν Κωνσταντινουπολίτες και υγιεῖς, θα ἐπρεπε να ἐργαστοῦν στα δημόσια ἔργα ως βοηθοὶ τῶν τεχνιτῶν, ενώ σε περίπτωση που δυστροποῦσαν, θα ἀπελάνονταν ἀπὸ τὴν Πόλη. Ο *κοιαισίτωρ* ἐρευνούσε ἀκόμη καταγγελίες διαφθοράς ἀξιωματοῦχων και ἐξέταζε ποινικῆς φύσεως υποθέσεις, ὅπως για παράδειγμα περιπτώσεις «πλαστογραφίας ἐν οἰφδήποτε πράγματι» (NJ 80.7), και ἐνδεχομένως ἀδικήματα ἱεροσυλίας και παιδεραστίας σύμφωνα με μαρτυρία τοῦ Προκοπίου²³.

Οἱ Συροπιάσαι και οἱ Αἰγυπτοπιάσαι θεωροῦνται ἀπὸ τὸν A. Laniado (σ. 242-254) ως υφιστάμενοι τοῦ *quaesitor*, που ἐρευνούσαν τους επαρχιώτες που κατέφθαναν στην πρωτεύουσα, με σκοπό να τους αποτρέψουν να μείνουν για πολὺ καιρὸ σε αὐτή. Αὐτὸ βέβαια προϋποθέτει ἀφενὸς ὅτι τα ὄργανα αὐτά ἐδρευναν στην Κωνσταντινούπολη και ἀφετέρου ὅτι ἦταν σε θέση να ξεχωρίζουν κάποιον με βάση τα ἐξωτερικά του χαρακτηριστικά. Και ἀπὸ τὴ στιγμή που ο *quaesitor* ἦταν υπεύθυνος για τὸν ἐλεγχὸ ὅλων τῶν επαρχιωτῶν που ἐρχονταν στην

²² D. Simon, *Untersuchungen* 169 σημ. 129.

²³ Προκοπίου, *Ἀνέκδοτα*, ἐκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. III, Lipsiae 1906. Ed. stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, τ. III, Leipzig 1963, 20.9.

πρωτεύουσα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν και άλλα όργανα με ανάλογες ονομασίες, υπεύθυνα για τον έλεγχο για παράδειγμα των Θρακών ή των Ισαύρων κ.ά., τα οποία όμως δεν μαρτυρούνται στις πηγές. Το κυριότερο όμως πρόβλημα στη θεώρηση του A. Laniado είναι ότι δεν υπάρχει κανένα στοιχείο και καμία μαρτυρία που να συνδέει τον *quaesitor* με τα παραπάνω όργανα, όπως παραδέχεται και ο ίδιος (σ. 242: «Au premier abord, les Syropiastai et les Aigyptopiastai n'auraient rien à voir avec la dignité du quaesitor» και σ. 254: «Sans prétendre avoir prouvé que les Syropiastai et les Aigyptopiastai sont des subalternes du quaesitor ...»). Η τοποθέτηση της δικαιοδοσίας τους στην Κωνσταντινούπολη τεκμαίρεται κατά τον A. Laniado με βάση το γεγονός ότι ο *αντικλήσωρ* Στέφανος δίδασκε στην Κωνσταντινούπολη και επομένως χρησιμοποιούσε παραδείγματα που γνώριζαν οι μαθητές του, κάτι ωστόσο που δεν είναι βέβαιο με βάση όσα αναφέραμε παραπάνω.

Κατά την άποψή μας αυτό που απασχολούσε τις αρχές στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι αν κάποιος ανήκε σε μία από τις δύο εθνοτικές ομάδες, αλλά αν εγκατέλειψε την επαρχία ή την περιοχή στην οποία εργαζόταν ως εξαρτημένος γεωργός, με βάση και το προηγούμενο παράδειγμα που δίνει ο *αντικλήσωρ*, κάτι που απαγορευόταν. Συνεπώς φαίνεται ότι εκτός από τους *ληστοπιάστες* (βλ. σ. 177) και τα άλλα ανεπίσημα και μη όργανα που χρησιμοποιούσαν οι διοικητές των επαρχιών, είχαν στη διάθεσή τους και κάποιους που συνελάμβαναν τους φυγάδες εξαρτημένους γεωργούς, εν προκειμένω εκείνους που προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή της Συρίας ή της Αιγύπτου, χωρίς να εννοούνται *stricto sensu* μόνο οι *επαρχίες Συρίας Πρώτης και Δευτέρας* ή η *επαρχία της Αιγύπτου*. Φαίνεται ότι εδώ ο *αντικλήσωρ* χρησιμοποιεί δύο προφανώς ανεπίσημους όρους, αν λάβει κανείς υπόψη και τα άπαξ λεγόμενα «*Συροπιάσαι καὶ Αἰγυπτοπιάσαι*», για να προσδιορίσει τέτοιου είδους αστυνομικά όργανα. Αναφέρεται κατά την άποψή μας σε επαρχίες, στις οποίες κατέφθαναν φυγάδες γεωργοί από τις γειτονικές Συρία και Αίγυπτο, και επικαλείται γνωστά στους μαθητές του παραδείγματα, αν αναλογιστεί κανείς και τη γεωγραφική θέση της Βηρυτού. Άλλωστε το δεύτερο συνθετικό -πιάστης (βλ. σ. 176-178) που μεταφράζει στα γαλλικά ο συγγραφέας ως *chasseur* (κυνηγός) (βλ. σ. 8), δεν συνάδει με τη λειτουργία του *quaesitor*, που απλώς ήλεγχε από πού είχαν έλθει και για ποιον λόγο οι επαρχιώτες στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των οποίων και καλλιεργητές της γης. Ο *κοιαισίτωρ* φρόντιζε για την ταχεία διεκπεραίωση των υποθέσεών τους και όχι για τη σύλληψή τους. Σε κάθε περίπτωση, το «έθνος» έχει τη σημασία του ανήκειν σε μία ξεχωριστή εθνότητα μόνο στο πρώτο

παράδειγμα του *αντικλήνωρος*, και όχι και στο τρίτο, όπου το ζήτημα είναι μάλλον ο τόπος καταγωγής παρά η εθνοτική ομάδα, στην οποία ανήκε κάποιος.

Στο πλαίσιο της ανάλυσης του συγκεκριμένου παραδείγματος, ο Α. Laniado προβαίνει σε μία λεπτομερή περιγραφή των καθηκόντων του *quaesitor* και δίνει μία εναργή εικόνα της λειτουργίας του ως προς τον έλεγχο εκείνων που κατέφθαναν στην πρωτεύουσα, αναλύοντας τη Νεαρά 80 και αξιοποιώντας όλη την παλαιότερη και νεότερη βιβλιογραφία (σ. 215-242). Μάλιστα προτείνει ως *terminus ante quem* για την παύση της λειτουργίας του *quaesitor* το έτος 617 με βάση το περιεχόμενο μίας Νεαράς του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-641), που αναφέρεται στον έλεγχο της εγκατάστασης επαρχιακών κληρικών στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς αυτή τη φορά να μνημονεύεται ο *quaesitor*, αν και, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, δεν πρόκειται ακριβώς για την ίδια κατάσταση και το ίδιο φαινόμενο με την εποχή του Ιουστινιανού (σ. 237-238, 240). Είναι πάντως γεγονός ότι ο *κοιαισίτωρ* πρέπει να εξαφανίστηκε νωρίς, ίσως και μέσα στην περίοδο του Ιουστινιανού, και ότι μάλλον συγχωνεύτηκε με το αξίωμα του *κοιαιίστωρος*, όπως προκύπτει και από τις μεταγενέστερες νομικές πηγές, που παραδίδουν τη Νεαρά 80 και στις οποίες ο όρος *κοιαισίτωρ* αντικαθίσταται από τον όρο *κοαιίστωρ*. Ο τελευταίος απορρόφησε τις δικαστικές τουλάχιστον αρμοδιότητες του πρώτου σχετικά με την πλαστογραφία (σ. 238)²⁴. Αντίθετα, όπως σωστά συμπεραίνει ο Α. Laniado (σ. 240-241), οι αρμοδιότητες του *quaesitor* ή μέρος αυτών που αφορούσε στον έλεγχο των επαρχιωτών που κατέφθαναν στην πρωτεύουσα δεν πρέπει να ασκήθηκαν από τον *κοιαιίστωρα*, αλλά μάλλον πέρασαν στον *έπαρχο της πόλεως*, μολοντί δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες στις πηγές.

Εν κατακλείδι, ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις ως προς την ερμηνεία των παραδειγμάτων του *αντικλήνωρος*, δεν χωρεί αμφιβολία ότι η μελέτη του Α. Laniado επεκτείνεται σε πολλούς ερευνητικούς τομείς και προβλήματα της περιόδου, που απασχολούν όχι μόνο τον ιστορικό του δικαίου αλλά και τον ερευνητή της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης και των θεσμών της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Πραγματεύεται τα ζητήματα με επάρκεια, συγκρότηση και σαφήνεια και αξιοποιεί το σύνολο της διεθνούς βιβλιογραφίας συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής. Η μελέτη του Α. Laniado δίδει

²⁴ Βλ. και Α. Γκουντζιουκώστας, *Ο θεσμός του κοιαιίστωρα του ιερού παλατίου: η γένεση, οι αρμοδιότητες και η εξέλιξή του* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 18], Θεσσαλονίκη 2001, σ. 124-125.

πολλά ερεθίσματα για την περαιτέρω διερεύνηση ορισμένων θεμάτων και αξίζει της προσοχής της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας.

Ανδρέας Γκουτζιουκώστας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

